

MIDDELEEUWEN

A. L. P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek* (Dissertatie Utrecht 1993, Middeleeuwse studies en bronnen XXXVII; Hilversum: Verloren, 1993, 440 blz., ISBN 90 6550 253 X).

Het komt vreemd genoeg niet zo vaak voor dat de inhoud van een historisch proefschrift onmiddellijk verradt wie de promotor is geweest. Hier hebben we een uitzondering. In de dissertatie van A. L. P. Buitelaar is de eerste promotor, J.M. van Winter, om zo te zeggen zéér aanwezig. Ruim drie decennia nadat Van Winter haar faam vestigde met een innoverende studie over de Gelderse ministerialiteit, heeft Buitelaar, die jarenlang haar assistent was, de Stichtse evenknie op tafel gelegd. Een boek gebaseerd op andere bronnen en andere onderzoeksmethoden, maar even fascinerend als dat van Van Winter. Net als zijn leermeesteres, paart Buitelaar klassiek vakmanschap in de oorkondenleer en analytische scherpzinnigheid aan het vermogen om zeer complexe verhoudingen glashelder en met grote overtuigingskracht uit de doeken te doen, waarbij hij gebruik van het didactische hulpmiddel om hoofdzaken erin te hameren door ze met regelmaat te herhalen niet schuwt.

Buitelaar heeft zijn onderwerp langs drie lijnen benaderd: via deelonderzoeken naar respectievelijk de oorspronkelijk militaire functies van ministerialen in het Sticht en hun rol bij de grote veenontginningen; vervolgens, in een derde deel, via een comparatieve studie van de ministerialiteit en haar betekenis in Gelre, Holland en het Sticht. De conclusies zijn duidelijk en simpel: 1 Sedert het einde van de elfde eeuw recruteerden de Utrechtse bisschoppen hun *militēs* (ridders) nog vrijwel uitsluitend uit de (onvrije) stand der ministerialen; 2 De bovenlaag van de ministerialen werd nadrukkelijk ingeschakeld bij de organisatie van ontginningen en het bestuur van nieuwe nederzettingen; 3 De ministerialiteit in het Sticht (of in dit geval exacter: het Nedersticht) evolueerde in een andere richting dan in de aangrenzende landsheerlijkheden, Gelre en Holland en kreeg een geheel eigen signatuur.

Buitelaar ziet de maatschappelijke opmars van de Stichtse ministerialen beginnen als een bijproduct van politieke en sociaal-economische ontwikkelingen in de elfde en twaalfde eeuw. Als gevolg van de investituurstrijd konden de bisschoppen niet langer worden beschouwd als exponenten van het rijksgezag die naar behoeven een beroep konden doen op de militaire middelen van regionale graven. Hun aspiraties als wereldlijke vorsten overeen steeds preciezer afgebakend en steeds vollediger bevolkt territorium impliceerden daarom uitschakeling van concurrerende grafelijke machten en inschakeling van een nieuwe militaire en bestuurlijke elite die via een andere vorm van afhankelijkheid met de bisschoppen was verbonden. Behalve dat deze hele redenering teleologische trekjes vertoont, laat zij ook enkele zaken in het vage. Buitelaar toont bijvoorbeeld wel aan hoe het Utrechtse burggraafschap (met de daaraan verbonden militaire functies) werd losgemaakt van het graafschap Utrecht en in handen gesteld van een ministeriaal, maar wat er werd van die andere belangrijke component van het grafelijke gezag, de rechtspraak, en dan met name de rechtspraak uitgeoefend in het kader van de voorgedij over bisschoppelijke immuniteiten, daarover wordt niets meegeedeeld.

De ministerialen vormden niet alleen de belangrijkste basis waaruit de nieuwe militaire elite van het Sticht, de ridderschap, werd gerecruteerd. Ook bij de openlegging van de uitgestrekte veenwildernissen waren ministerialen van uiteenlopend sociaal niveau betrokken. Uiteraard kwamen al die ministerialen niet uit het niets. Buitelaar meent dat zij voordien verbonden waren aan de hoven of *curtes* waarin het uitgestrekte grondbezit van de Utrechtse kerk was georgani-

seerd. Met deze opvatting reviseert hij dan feitelijk de algemeen aanvaarde visie van H. van der Linden, dat de ontginningen als het ware een rurale pendant van de bekende regel 'Stadtluft macht frei' creëerden. In Holland kan dat volgens Buitelaar best zo zijn geweest. Daar stond het ongunstige dienstrecht van de ministerialen immers 'de ontwikkeling van een gemeenschapsbesef' in de ontginningsdorpen in de weg (298), zodat de graven zich genoodzaakt zagen boeren-ministerialen massaal uit hun onvrijheid te ontslaan. In Utrecht lagen de zaken heel anders. Het gunstige recht van de ministerialen maakte de ministerialiteit er juist tot een prima basis voor de publiekrechtelijke inrichting van het nieuwe land. Dat proces werd nog versterkt door de ruime standsverervingsregels, want in het Sticht vererfde de ministerialiteit zowel via de vader als moeder. Buitelaar heeft de implicaties van die regel mijns inziens niet helemaal doorzien — al komt hij dicht in de buurt in zijn lucide interpretatie van het beroemde geval van Dodegraven, waar in 1460 iedereen beweerde 'van adel' te zijn (348-349). De Stichtse ministerialiteit moet op die manier uiterst 'besmettelijk' zijn geweest, temeer daar endogaam gedrag niet voor de hand lag bij de zeer grote interne sociale verschillen. De meest bizarre consequentie is dan ook dat na verloop van een paar eeuwen *iedere* Stichtenaar ministeriaal was. Inderdaad werden in de late middeleeuwen de 'geboren' burgers van Utrecht en groupe aangeduid als 'Sinte Mertijns dienstlieden', anders gezegd, als ministerialen van de bisschop van Utrecht. Maar Buitelaar is ervoor teruggedeinsd dezelfde statistische logica toe te passen op het platteland. Hij constateert alleen dat het aantal 'boeren-ministerialen' zich wel wat zal hebben uitgebreid. Zichtbaar in de bronnen zijn ze dan niet meer. Buitelaar brengt dat in verband met het groeiende belang van een nieuw kader voor lokaal bestuur en rechtspraak (369, 378), waarmee hij de buurschap zal bedoelen. Maar hij had evengoed—of veel beter—kunnen zeggen dat de (oude)ministerialiteit bij de omvang die ze had bereikt, al haar betekenis had verloren, omdat er geen sociale onderscheiding meer aan was te ontnemen.

Buitelaar komt overigens langs een andere weg bij ongeveer hetzelfde uit. Twee ontwikkelingen zijn in dat verband relevant. Ten eerste zouden de ministerialen de Utrechtse ridderschap van meet af aan zozeer hebben gedomineerd dat schildboortigen of welgeborenen (dat wil zeggen mensen die uit een riddermatig geslacht geboren waren) op den duur gelijkstonden met 'welgeboren *dienstlieden*'. Om het nog scherper te stellen (wat Buitelaar niet doet; in zijn ogen is het waarschijnlijk een gotspe): de ministeriale ridderschap was de adel geworden. Dat stelt dan meteen een volgend probleem, want wat gebeurde er met de 'echte' Stichtse *nobilitas*? Nu blijft die Utrechtse 'adel' ook in Buitelaars boek een beetje een enigmatisch gezelschap. Net als in de omringende gewesten komen in de vroegste Utrechtse oorkonden naast *ministeriales* wel degelijk ook *nobiles* voor, maar Buitelaar wekt voortdurend de indruk dat de laatste getalsmatig weinig voorstelden. De belangrijkste adellijke leenmannen van de Utrechtse bisschop waren ook geen Stichtse edelen maar landsheren of hoge edelen met landsheerlijke aspiraties uit omringende gebieden. De zeven *liberiféodales* of (*pre*)*polenles terrae* werden ze genoemd. Vervolgens werden na het midden van de veertiende eeuw de vijfdele *barones* onderscheiden. Dat waren bezitters van hoge heerlijkheden in het (Neder)sticht, die bovendien verwant waren aan hoogadellijke geslachten in Holland, Zeeland en Brabant, maar ook Stichtse ministerialen onder hun voorouders hadden, zoals de heren van Abcoude, tevens heren van Gaasbeek, Putten en Strijen. Wat hier dan verder nog 'onder' zat, wordt uit Buitelaars boek niet duidelijk, wel dat iedereen die deel uit wilde maken van de Utrechtse ridderschap, ook al was hij een *nobilis*, toe diende te treden tot de ministerialiteit (369-370). En dat is een belangrijk punt waar ik zo meteen nog kort op terug zal komen.

De tweede ontwikkeling vloeyde logisch voort uit de eerste. Als ridders of welgeborenen in Utrecht per definitie ministerialen dienden te zijn, was het onvermijdelijk dat de ministerialiteit

op den duur, andersom, gereserveerd werd voor de ministerialen 'par excellence', de ridderschap. We zien dat voor het eerst gebeuren in het bekende rechtsboek van Hugo Wstinc (364). Alleen de burgers van Utrecht bleven nadien nog pretenderen dat zij op dezelfde manier behandeld dienden te worden als de welgeborenen. Hoe dit ook zij, essentieel voor de opvattingen van Buitelaar is dan dat de ministerialiteit (in de nieuwe beperkte betekenis) zich op dat moment — dat we zo rond het midden van de veertiende eeuw moeten plaatsen transformeerde van een 'stand' in een 'klasse'. En daarmee zijn we aanbeland bij de twee sleutelconcepten in het door Buitelaars promotor sinds jaar en dag gepropageerde classificatieschema van de middeleeuwse samenleving: het matrix waarin gesloten groeperingen ('standen') haaks zijn afgezet tegen open groeperingen ('sociale klassen'). De verve waarmee Buitelaar dit conceptuele kader in de langste voetnoot van zijn boek tegen mijn tegenwerpingen verdedigt (279-280), getuigt weliswaar van een aandoenlijke loyaliteit, maar geeft mij toch geen aanleiding om mijn bezwaren nu haastig in te slikken. Integendeel, want Buitelaar gaat volledig voorbij aan de kern van mijn kritiek. Dit is natuurlijk niet de plaats om daarover de pennen te gaan kruisen — ik wil dat graag bij een andere gelegenheid eens doen. Op één punt wil ik niettemin ingaan omdat het aan de kern van Buitelaars comparatieve benadering raakt. Het gaat over het onderscheid tussen de Hollandse en de (Neder)stichtse 'welgeborenen'/ridderschap. Aan Buitelaars visie op de Hollandse ridderschap is weinig touw vast te knopen. De ene keer heet het dat de Hollandse ridderschap in de dertiende eeuw van een 'klasse' een 'stand' werd, namelijk 'die der edelen of welgeborenen'. Toegang was nog slechts mogelijk door 'formele toetreding, bijvoorbeeld via een adelsbrief' (onder andere op 302-303, citaat 376). Maar in de tegen mij gerichte voetnoot heet de opvatting dat.de laatmiddeleeuwse adel van Holland gelijk te stellen is met de ridderschap opeens 'beslist onjuist', want naast de adel bleef 'ook in Holland' een ridderschap 'functioneren als sociale klasse volgens de definitie van Van Winter' (280). Ja, hoe zit het nu? Dezelfde schoen wringt in Buitelaars voortreffelijke analyse van de Utrechtse ridderschap. Na een lange beschouwing moet de auteur tot de conclusie komen dat de Nederstichtse ridderschap sedert ca. 1350 'functioneerde als een klasse', dat wil zeggen als een 'open' sociale groepering. Maar de ridders en knapen genoten tegelijkertijd wel degelijk aparte rechten 'als vormden zij een stand'. Reden voor Buitelaar om dan maar te spreken van een 'klasse met standskenmerken' (367). Dat is nu precies wat ik in mijn kritiek op Van Winters classificatieschema ook heb beweerd voor de Hollandse adel/ridderschap (voor wie het wil controleren: *Een middeleeuwse samenleving*, 85-86)! Bovendien heb ik hierboven al gewezen op een ander onmiskenbaar standskenmerk van de Utrechtse ridderschap dat Buitelaar in het vuur van zijn strijd om haar als 'klasse' te presenteren over het hoofd heeft gezien: wie er bij wilde komen, moest wel degelijk een 'formele toetredingsprocedure' ondergaan, namelijk opgenomen worden in de Stichtse ministerialiteit. En zo blijf ik vooralsnog bij wat ik in de door Buitelaar gewraakte passage uit mijn eigen proefschrift heb gezegd: Van Winters onderscheid tussen 'sociale klassen' en 'standen' als respectievelijk 'open' en 'gesloten' groeperingen is weinig bruikbaar, onder andere omdat veel maatschappelijke groeperingen kenmerken van zowel openheid als geslotenheid vertoonden, zoals de Hollandse en de Nederstichtse ridderschap deden. En de afwijkende behandeling van gevallen van *dérogeance* — want ik voel het volgende bezwaar al aankomen—doet daar volgens mij geen afbreuk aan. Ik eindig echter met de volmondige bekenenis dat Alp Buitelaar mij tal van verbanden en patronen in de complexe middeleeuwse samenleving heeft aangewezen die ik nog niet zag. Zijn boek is niet alleen de transparante registratie van magnifiek onderzoek, het leert, inspireert en prikkelt ook en dat doen veel te weinig boeken.

J. Nazet, *Les chapitres de chanoines séculiers en Hainaut du XIIe au début du XVe siècle* (Académie royale de Belgique, Classe des lettres. Collection in 8°, 3e série VII; [Brussel:] Académie royale de Belgique, 1993, 396 blz., ISBN 2 8031 0108 4).

De grote verdienste van deze klassieke institutionele geschiedenis van acht Henegouwse collegiale kapittels van seculiere kanunniken ligt in het heuristisch werk verwezenlijkt door de auteur. Dit blijkt meteen uit het bronnenoverzicht in het inleidend hoofdstuk. Omwille van de talrijke verwoestingen van Henegouwse archieven door oorlogsverrichtingen in dit grensgebied tussen de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk in het *ancien régime*, maar ook door het brandbombardement van het rijksarchief te Bergen in 1940, is het een hele klus om het bewaard gebleven bronnenmateriaal bij elkaar te zoeken. Enkel het kapittel van O.-L.-Vrou w-de-la-Salle (later Saint-Géry) te Valenciennes is er beter aan toe met een fonds in de 'série G' van de archives départementales du Nord te Rijsel. De zeven andere besproken instellingen zijn Saint-Vincent te Soignies, Saint-Quentin te Maubeuge, Saint-Pierre te Leuze (drie voormalige abdijen), de O.-L.-Vrouwkapittels van Antoing en Condé-sur-Escaut (twee voormalige stichtingen voormonialiën) en tenslotte de twee als seculiere kapittels gestichte Saint-Germain te Bergen en Sainte-Monégonde te Chimay. De kapittels voor vrouwen van Sainte-Waudru te Bergen en van Sainte-Aldegonde te Maubeuge blijven om onduidelijke redenen buiten beschouwing, hoewel ze institutioneel uiterst nauwe banden hadden met de plaatselijke kapittels voor mannen. De termini van deze studie zijn de twaalfde eeuw enerzijds en de opvolging van Filips de Goede als graaf van Henegouwen in 1433 anderzijds. Om die reden komen het kapittel van Saint-Ursmer van Lobbes te Binche — pas naar die stad verhuisd in 1408/1409 — en dat van Saint-Jean-Baptiste te Valenciennes — in 1141/1442 'hervormd' tot de orde van Arrouaise — niet ter sprake. De acht besproken instellingen zijn erg verschillend qua aantal leden: het grootste kapittel is dat van Soignies met dertig prebenden, het kleinste dat van Chimay met twaalf prebenden.

De studie bestaat uit drie grote delen: één over de werking en het interne leven van de acht kapittels (met uitzondering van alle materiële aspecten behorend tot het temporeel beheer van deze instellingen), één over de functies van de kanunniken in de maatschappij en tenslotte één over hun relaties met de wereld van de leken. In de mate dat de bronnen het toelaten wordt er in het eerste deel voor elk kapittel ingegaan op alle institutionele aspecten: de gewone leden, de dignitarissen (proost en/of deken en thesaurier), de kerkelijke overheid (alle kapittels ressorteren onder de bisschop van Kamerijk, met uitzondering van Chimay in het bisdom Luik) en de patronen worden besproken. Ook de geestelijke taken en verplichtingen (onder andere liturgische) van de kanunniken als leden van een religieuze instelling of als *pastores* van gemeenschappen van kanunnikessen komen aan bod. Uit dit eerste deel moet vooral blijken dat de seculiere kanunniken in Henegouwen door meestal leke (behalve in Antoing, waar de abt van Lobbes patroon is) patronen/stichters aangesteld werden, waardoor de rol van de bisschop in de interne zaken tot een minimum werd herleid. In de twaalfde eeuw gebeurde de overgang van de *vita communis*, naar het leven in afzonderlijke wooneenheden, met de erbijhorende individuele prebendes en dito huizen en de talrijke mankementen aan de residentieverplichting; de cumuls waren talrijk, niet alleen door prebendes in andere kapittels, maar ook door werk in dienst van geestelijke en wereldlijke overheden en onderwijstaken aan de universiteiten. De secularisatie was voltooid in de dertiende eeuw. Elders in het boek wordt zelden het accent gelegd op chronologische evoluties en krijgen we de indruk dat er in de Henegouwse collegiale kapittels weinig veranderde tussen de twaalfde en de vijftiende eeuw. Hierbij moeten we er echter op wijzen dat de bronnenschaarste wellicht niet altijd een betere inzicht toelaat.